

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
ԱՄՆԻ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ
(1917-1918 ԹԹ.)

ԳԱՅԻԱՆԷ Գ. ՄԱԽՄՈՒՐԵԱՆ
ggmakhm@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Լայնածաւալ պատերազմի, առաւել ևս՝ աշխարհամարտի եւ յեղափոխութեան միաձուլումը, ամենաբարդ ու կորստաբեր իրադրութիւն է ստեղծում ցանկացած պետութեան ու ժողովրդի համար, մանաւանդ, երբ նրանք մարտնչում են միջազգային բազմակողմանի յարաբերութիւնների խաչաձեւուող համապատկերում լուսաբանում է նման վիճակում յայտնուած հայ ժողովրդի քաղաքական պահուածքը:

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից (1917 Նոյեմբերի 7/Հոկտեմբերի 25) յետոյ նոր՝ բոլշեւիկեան իշխանութիւնն առաջ քաշեց ռուսական պետութիւնը Առաջին Աշխարհամարտից դուրս բերելու քաղաքականութիւնը, մինչդեռ Կովկասեան Ռազմաճակատում, ռուսական բանակը նշանաւոր յաղթանակներ էր ձեռք բերել՝ վայելելով տեղի հայ ազգաբնակչութեան ջերմ օժանդակութիւնը: Զօրքը 170 կլմ. առաջ էր անցել 1914ի սահմանից, հասել Մուշ ու Դատուան՝ իր նուաճած վայրերում կազմակերպելով սեփական վարչակարգ:

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան առաջնորդները, սակայն, հետամուտ էին անյապաղ հաշտութիւն կնքել թշնամու հետ, իսկ վերջինս՝ ի դէմս Գերմանիայի, պահանջում էր վերադարձնել պատերազմի ընթացքում Օսմանեան Կայսրութիւնից գրաւուած բոլոր տարածքները:

1917ի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնից յետոյ Անդրկովկասը ենթարկում էր Ժամանակաւոր Կառավարութեանը, իսկ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից յետոյ բոլշեւիկների

իշխանությունը՝ նախագործ Բաքուի շրջանից բացի, չունեցաւ երկրամասի վարչություն, ղեկավարում. կազմակերպությունները առաջուայ նման ենթարկուում էին Ռուսաստանի բուրժուական, ժողովրդավարական մարմիններին: Այդուհանդերձ, Կովկասեան Ռեզիստանտի հրամանատարությունը կատարեց բոլշեիկների պահանջը. 1917 Դեկտեմբերի 18ին (5ին) Երզնկայում օսմանեան բանակի հետ կնքուեց զինադադար:

Հարկ է նշել, որ ռուսական զորքերը քիչ թէ շատ կայուն վիճակ էին պահպանում 1917 Փետրուարից յետոյ: Սակայն բոլշեիկների «Խաղաղութեան Մասին» հռչակագիրը (Նոյեմբերի 8) խթանեց զինուորների 965 կլմ. ձգուող դիրքերի զանգուածային դասալքությունն ու 250,000 հոգուց բաղկացած բանակային կառոյցի քայքայումը¹: Իրավիճակը յղի էր լայնածաւալ թուրքական առաջխաղացմամբ, որը կործանման եզրին կը դնէր ոչ միայն արեւմտահայ, այլև հայ ամբողջ ժողովուրդն անխտիր:

Մ. ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԿԵՑՈՒԱԾՔԸ՝ ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ԹՈՒԼԱՅՄԱՆ ՀԱՆԴԷՊ. ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԶՕՐԱԲԱԺՆԻ ՄԱՍԻՆ

Քառեակ Դաշինքի եւ Անտանտի, միապետական, բուրժուական ու բոլշեիկեան Ռուսաստանի շահերի բախման բարդ հանգոյցում առկայ էր աչքի չզարնող, սակայն արտաքին քաղաքականութեան ոլորտում կարեւոր դեր ունեցող եւս երկու պետությունների՝ ԱՄՆի եւ Պարսկաստանի գործօնը: 1917 Ապրիլին, անգամ ԱՄՆի՝ Համաշխարհային Պատերազմին միանալուց առաջ պետքարտուղար Ռ. Լանսինգը Կ.Պոլսում ԱՄՆ դեսպանատնից հեռագրեր էր ստանում՝ ռուսական բանակում քայքայիչ գործընթացներով ոգեւորած օսմանեան իշխանությունների ուրախութեան եւ յաջողութեան ակնկալիքների մասին: Պետրոգրադի Փետրուարեան Յեղափոխությունից յետոյ Բարձր Դռան ղեկավարները վստահ էին Ռուսաստանի՝ Քառեակ Դաշինքի հետ անջատ պայմանագիր ստորագրելու հարցում²: Իսկ Քառեակ Դաշինքը Ռուսաստանից պահանջում էր վերադարձնել Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրուած նահանգները նախկին բռնակալներին օսմանեան իշխանութեան³: Որպէս արձագանգ՝ նոյն թուականի Մայիսի 22ին ԱՄՆ նախագահ Ուուտրօ Ուիլսոնը

դիմեց ռուսական ժամանակաւոր Կառավարութեանը եւ շեշտեց, որ ոչ մի ժողովրդի չեն ստիպի ենթարկուել իրեն անընդունելի տիրակալութեանը⁴:

Ուիլսընի դիմումի տրամաբանութեամբ 1917 Մայիսի 29ին Թիֆլիսում⁵ ԱՄՆ հիւպատոս Ֆ. Ու. Սմիթը իր նստավայրում առաջին հանդիպումն է ունեցել զօրավար Անդրանիկ Օզանեանի հետ: Նրանք զրուցել են արեւմտահայ զօրքեր ստեղծելու մասին⁶: Քննարկումներին ներկայ են եղել խարբերոցի ուսուցիչ Լեւոն Լիւլէճեանն ու թարգմանչի դեր կատարող Վահան Թոթովենցը: Հիւպատոսը առաջարկել է ֆինանսատրել արեւմտահայ կազմաւորուելիք դիւիզիան՝ դրա գործողութիւնները վերահսկելու պայմանով⁷: Սմիթը ցանկանում էր օգտագործել նոյն օրերին Ծերակոյտում հաստատուած ռուսական 100-միլիոնանոց վարկի մի մասը⁸:

Յունիսի 2ին, Զօր. Անդրանիկը հիւպատոսին յանձնեց անհրաժեշտ բացատրագիրը⁹ եւ մարտական գործարկական, քարտեզը¹⁰: Թիֆլիսում սկիզբ արած դիւանագիտական այդ նախաձեռնութիւնը համընկաւ Մոսկուի տակ Անտանտին օժանդակող¹¹ ու Եւրոպայի Արեւմտեան Ճակատում, ժամանակաւոր Կառավարութեան լայնածաւալ յարձակման նախապատրաստման աշխատանքներին: Այնուհետեւ, Պետրոգրադում ԱՄՆ դեսպան Դէյվիդ Ռ. Ֆրենսիսը Թիֆլիսից իր մօտ ժամանած Սմիթի վերոնշեալ փաստաթղթերը յանձնեց Ռազմական Ու Ծովային նախարար Ալեքսանդր Կերենսկուն, իսկ պատճէններն ուղարկեց Ուաշինգտոն ու եւրոպական մի շարք մայրաքաղաքներ: Միւս կողմից, Փարիզի Հայկական Ազգային Պատուիրակութեան ղեկավար Պօղոս Նուբարը յուշագիր պատրաստեց պետքարտուղար Լանսինգի համար, որը 1917 Յունիսի 13ին հասաւ հասցեատիրոջը¹²:

Յուշագրի համաձայն.-

- 1) Հայաստանի կազմում ընդգրկուելու էին օսմանեան վեց նահանգները, Կիլիկիան եւ Տրապիզոնը
- 2) Այն ստանալու էր ինքնավարութիւն եւ լինելու էր Դաշնակիցների համատեղ հովանաւորութեան ներքոյ:
- 3) Հիմք ընդունելով ամերիկեան տեսակէտը Ազգերի Լիգայի եւ մանդատների նկատմամբ՝ նոր խնամակալութիւնը աշխարհի բոլոր երկրների ձեռներեցներին տրամադրելու էր հաւասար

իրաւունքներ իր հսկողութեան տակ գտնուող ինքնավար նոր միաւորման տնտեսութեան, առետրի եւ կրթութեան ոլորտներում, ինչպէս նաեւ Բաղդադի երկաթգծով ազատ տեղաշարժի իրաւունք դէպի Պարսկաստան ու Հնդկաստան:

- 4) Տասնհինգամեայ մանդատի ընթացքում ռեւէ մէկ տէրութիւն պէտք է գործընկերներից վարկ ստանար ու փոխհատուցման հիմնադրամ ստեղծէր՝ օժանդակելով հատուցել Օսմանեան Կայսրութիւնում կազմակերպուած կոտորածների ու տեղահանման գոհերին կրած վնասները:
- 5) Հոգատար պետութիւնը կարող էր զօրքեր դասաւորել տեղում, իսկ նշուած 15 տարիների ընթացքում նրա բանակը աստիճանաբար պէտք է փոխարինուէր ձեւաւորուող հայկական զինուած ուստիկանութեամբ:

Պօղոս Նուպարի յուշագիրը անդրադառնում էր 1915-1917ի ընթացքում հայ ժողովրդի կրած սարսափելի կորուստներին: Նա նաեւ յիշեցնում էր, որ երբ 1832ին Բրիտանիան, Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը ստեղծում էին օսմանցիներից անկախ Յունաստանի թագաւորութիւնը, այնտեղ բնակւում էր ընդամենը 400,000 յոյն: Յուշագիրը վերջում խոստանում էր, որ ինամակալութեան ներքոյ գտնուող Հայաստանը բախարգելման գօտի կը հանդիսանայ Ռուսաստանի, Թուրքիայի, Պարսկաստանի, Միջագետքի եւ Սիրիայի միջեւ¹³:

Հայերի Ինքնավարութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան Կազմում

Վերոյիշեալ յուշագիրը, սակայն, անպատասխան մնաց, իսկ արեւմտահայ զօրաբաժին ձեւաւորելու խնդիրը սառեցուեց մինչեւ 1917 Օգոստոսի 3ը: Այդ ժամանակահատուածում ռուսական բանակը անյաջող առաջխաղացումներ արձանագրեց Երոպայում եւ Մերձաւոր Արեւելքում (Պարսկաստանի եւ Իրաքի մէջ): 1917 Օգոստոսի 3ին ԱՄՆ պետքարտուղարը ծանօթացաւ Անտանտի՝ Հայաստանն ազդեցութեան ոլորտների բաժանելու ծրագրին: Նա տեղեկացաւ, որ Արեւմտեան Եւրոպայի տէրութիւններն այլեւս չէին սատարում հայերին՝ օսմանեան գերիշխանութիւնից ազատելու գաղափարին: Այժմ նրանք գերադասում էին հայերի ինքնավարութիւն՝ Օսմանեան Կայսրութեան կազմում, այն էլ առանց արտաքին հսկողութեան¹⁴: Ինչ վերաբերում էր

երոպացիների սպասուելիք ռազմական ասարի բաժիններին, ապա դրանք մնում էին անփոփոխ:

Այս նոր իրավիճակին ի պատասխան՝ Արտերկրեայ Առաքելությունների Լիազորների Ամերիկեան Վարչութեան աշխատակից, ակնաւոր քարոզիչ Է. Եարրովն հիւպատոս Սմիթի ներկայութեամբ Օգոստոսին Անդրանիկին ծանօթացրեց բրիտանացի զօրավար Օ. Շորի եւ վերջինիս ուղեկից Ջ. Գրէյսիի հետ¹⁵: Քառեակը քննեց 8 գնդից բաղկացած 10-20,000անոց հայկական զինուժ հաւաքելու հարցը՝ այն ֆինանսաւորելու եւ 150 բրիտանացի խորհրդականներ տրամադրելու պայմանով: Հայոց Ազգային Խորհուրդը նոյնպէս փորձեց կապ հաստատել երոպացիների հետ, սակայն նրա՝ Սմիթի հետ բանակցութիւնների մասին վկայութիւնները բացակայում են: Իսկ ԱՄՆի Պետքարտուղարութեան ղեկավարը 1917 Օգոստոսի 22ին ստացաւ նոր մանրամասներ Հայաստանին վերաբերող Սայքս-Պիկոյի 1916ի համաձայնագրի մասին¹⁶: (Այսպիսով, Փարիզի Հաշտութեան յետպատերազմեան Համաժողովում նախագահ Ուիլսոնի պատճառաբանութիւնները՝ Արեւելեան Հարցից անտեղեակ լինելու մասին, իրականութեանը չեն համապատասխանում. 1917 Օգոստոսի դրութեամբ ամերիկեան կողմը քաջատեղեակ էր հայոց խնդրի վերաբերեալ հիմնական տուեալներին:)

ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՁԸ՝
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԻՅ ՅԵՏՈՅ

Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան շուրջ ընթացող բանակցութիւնների երրորդ՝ վճռորոշ փուլը, սկսուեց Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից անմիջապէս յետոյ: Դեռեւս այս զինուած ելոյթից առաջ՝ 1917 Հոկտեմբերի 30ին (նոր տոմարով), Լանսինգը տեղեկացաւ, որ Միջագետքում օսմանեան բանակը, դէմառդէմ մնալով բրիտանացիների հետ, այնուամենայնիւ, պատրաստուում է լայնածաւալ յարձակման ու չի կամենում առանց կռուի յանձնել այդ ռազմաճակատը: Ճիշտ է, որ թուրք ուժերը դրանով շեղուում էին Կովկասեան ռազմաճակատում նախայարձակ քայլերից, սակայն Գերմանիան մեծ եռանդով ու յաջողութեամբ վարում էր իր երոպական մարտերը Ռուսաստանի դէմ: Յատկապէս այս վերջին

գործողությունների ճնշմանն ու գերման քաղաքական պահանջներին շնորհիւ, Օսմանեան Կայսրութիւնը իրօք որ փրկուեց Ռուսաստանից¹⁷:

1917 Նոյեմբերի 3ին, Պետքարտուղարութեան ղեկավարը ստացաւ Պօղոս Նուպարի նոր դիմումը: Նուպարը հաղորդում էր, թէ «Հայկական հարցը այժմ դասուեց միջազգային այն հարցերի շարքին, որոնք վճռելու է հաշտութեան ապագայ վեհաժողովը: [Իսկ պետական անձանց այսպիսի մեծ հաւաքում] Միացեալ Նահանգների կառավարութիւնը ունենալու է վճռորոշ ազդեցութիւն»¹⁸: Նոյն դիմումով Նուպարը խնդրել էր Լանսինգին՝ ճանաչել Գարեգին Փաստրմաճեանին ու Միհրան Սվազլեանին՝ որպէս ԱՄՆի կառավարութեանը կից հաւատարմագրուած Հայ Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներ:

Նոյն ամսուայ վերջին, դիմումին տրուեց հաշուենկատ մի պատասխան. Պետքարտուղարութիւնը «հաստատեց այն նամակի ստացումը, որտեղ դուք յայտարարութիւն էք արել, թէ անհրաժեշտ էք համարում ներկայացուած լինել Ուաշինգտընում»¹⁹:

1917 Նոյեմբերի 7ին Լանսինգը ստացաւ Պետրոգրադի վրայով ուղարկուած Սմիթի զեկուցագիրը: Վերջինս տեղեկացնում էր քրդերի հետ Վանում բանակցելու եւ համաձայնութեան գալու հնարաւորութեան մասին: Նա մանրամասնում էր որ նախնական քննարկման ընթացքում քրդերը պահանջել են քաղաքական անկախութիւն ճիշտ այն պայմաններով, որոնք առաջարկուել էին արաբներին: Հայկական կողմը սատարում եւ իրագործելի էր համարում այդ նախագիծը²⁰: Ըստ հիւպատոսի զեկուցման՝ քրդերի ռազմական միջամտութիւնն Անտանտին ապահովում էր մեծ առաւելութիւններ. այն իրականանալի էր աննշան ծախսով եւ հնարաւոր էր կազմակերպել Թիֆլիսից: Դաշնակիցներին մնում էր կայացնել քաղաքական որոշում եւ հրամաններ արձակել:

Նոր իրավիճակը գնահատելու համար Լոնդոնում իսկոյն գումարուեց բազմամարդ համաժողով՝ ԱՄՆի ուժեղ պատուիրակութեան մասնակցութեամբ: Համաժողովի աւարտին Թիֆլիսի ԱՄՆ հիւպատոսը ստացաւ մի պատասխան, թէ քրդական ռազմութիւն վերաբերող նախագիծը «հետաքրքիր» էր, սակայն Ուաշինգտընը ի վիճակի չէ դրան աջակցել, այսինքն՝ յատկացնել իրենից պահանջուած դրամական միջոցները²¹: Այնուամենայնիւ, Նոյեմբերի 30ին պետական քարտուղարը

պատուիրեց իր մօտ՝ Պետդեպարտամենտ ուղարկել Պետրոգրադի բոլշևիկեան թերթերում հրապարակուած Եւրոպական 1915-1917ի բոլոր գաղտնի համաձայնագրերը՝ նրանց հիմնադրոյթների մանրամասն շարադրանքով²²:

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԴԻԻԶԻԱՅԻ ԿԱԶՄԱԻՈՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Միեւնոյն ժամանակ, Նոյեմբերի 21ին (8ին) Թիֆլիսում Հայոց Ազգային Խորհրդի (ՀԱԽ) նիստում Միքայէլ Պապաջանեանը արեց իր առաջին զեկոյցը: Նա պատմեց փոխգնդապետ Արսէնի Թորգոմի երեք ամսում 12-16,000անոց արեւմտահայ հետեւակի զօրաբաժին կազմելու առաջարկի մասին: Դիւիզիան նոյն Թորգոմի եւ Անդրանիկի ղեկավարութեամբ պէտք է «օգնութեան գնար անգլիացիներին²³» Միջագետքում: Փոխգնդապետի տեղեկութիւններով՝ Անտանտի Երկրները մտադիր էին տրամադրել խորհրդականներ եւ հանդերձանք, իսկ ընդհանուր ծախսերը հոգալու էր ռուսական Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը: Թորգոմը պատրաստ էր անցնել արտասահման եւ ՀԱԽի կարգադրութեամբ շարունակել բանակցութիւնները Եւրոպայում²⁴: Նոյեմբերի 30ին նա անձամբ՝ Արեւմտահայ Խորհրդի անդամների հետ միասին, ներկայացաւ ՀԱԽի նիստ, որտեղ յստակեցրեց, որ 10-15,000 հոգուց բաղկացած արեւմտահայ դիւիզիան ընդգրկուելու էր միասնական հայկական զօրաբանակի կազմ եւ պաշտպանելու էր Կովկասեան Ռազմաճակատի դիրքերը Արեւմտեան Հայաստանում: Ռուսական բանակի հրամանատարութիւնը, Արեւմտեան Հայաստանի զօրավար-կոմիսար Պետր Աւերեանովն ու Թովմաս Նազարբեկեանը դէմ չէին այդ զօրամասի ձեւաւորմանը:

Դաշնակիցներն իրենց օգնութիւնն էին առաջարկում նաեւ այդ ծրագրի կատարման համար, իսկ բրիտանացիների՝ Միջագետքում ձեռք բերած նուաճումները շեղում էին թուրքական բանակի առաջխաղացման հիմնական ուղին: Այնինչ ասկեարների համար միեւնոյն էր՝ արեւմտահայ թէ արեւելահայ բնակչութեանը ոչնչացնել: Թորգոմը զգուշացրեց, որ ինքնապաշտպանութեան գործին մեծագոյն եռանդ է հարկաւոր, այլապէս Հայաստանի արեւելեան մասն էլ զերծ չի մնայ թշնամու հարուածներից²⁵: 1917 Դեկտեմբերի 12ին (Նոյեմբերի 29) զօրավարներ Նազարբեկեանն

ու Միքայել Արեշեանը անձամբ սատարեցին քննարկուող նախաձեռնությունը: Նրանց առաջարկեցին հաւաքագրել թուրքահայ եւ պարսկահայ կամաւորականներին առանձին, կանոնաւոր գնդերում²⁶:

Յաջորդ իսկ օրը ՀԱԽի անդամներն ունկնդրեցին Պօղոս Նուպարի՝ դիւանագիտական ուղիներով առաքուած հեռագիրը: Վերջինս հայցում էր որ ՀԱԽը համաձայնութիւն տայ քննարկումների շարունակմանը²⁷: Միեւնոյն ժամանակ Սմիթն առաջարկեց իր կառավարութեանը 1 միլիոն դոլար տրամադրել հայկական զօրամասերը համազգեստով ապահովելու համար, իսկ ԱՄՆ դեսպան Ու. Պէշըր տեղեկացրեց իր կառավարութեանը Լոնդոնից, թէ Անտանտի անդամները պատրաստ են մասնակցել այդ գործի ֆինանսաւորմանը:

ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ Մ. ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻՆ. ԱՆՏԱՆՏԻ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

Դեկտեմբերի 17ին (4ին) միանգամայն անսպասելի, քաղաքական ընթացող զարգացումներին մասնակցելու հայտներկայացրին Պարսկաստանի իշխանութիւնները: Նրանք հայցում էին ԱՄՆի աջակցութիւնը՝ Յետպատերազմեան Հաշտութեան Համաժողովին մասնակցելու, եւ իրեն սահմաններում կռուող բոլոր ուժերը (Ռուսաստան, Բրիտանիա եւ Թուրքիա) իրենց երկրից հեռացնելու հարցում: Թեհրանը Միացեալ Նահանգների պետքարտուղարին յիշեցնում էր Պարսկաստանի չէզոքութիւնը: Այնինչ, այդ երեք բանակների տեղաշարժերն ու կռիւները մեծ վնաս էին հասցնում բնակչութեանը: Ի փոխհատուցում ԱՄՆի աջակցութեան՝ պարսկական դահլիճը խոստանում էր վերանայել 1828ի Թուրքմենչայի Պայմանագիրը, ինչպէս նաեւ չեղեալ յայտարարել վերջին ժամանակահատուածում իրեն պարտադրուած բոլոր համաձայնագրերը²⁸: Այսպիսով, շահը ԱՄՆին հրաւիրում էր իր երկրում փոխարինելու Ռուսաստանին եւ Բրիտանիային:

Եւ իրօք, 1918ի ամռանը Պարսկաստանում չեղեալ յայտարարուեց Թուրքմենչայի Պայմանագիրը, եւ Միացեալ Նահանգներին մատուցուեցին մինչեւ այդ Ռուսաստանին պատկանող բոլոր օտարագրերը (concessions)²⁹: Սակայն Թուրքմենչայից հրաժարուելու վճիռը առնչուում էր ոչ միայն

Ռուսաստանին. այն շոշափում էր Հայաստանի կենսական նշանակություն ունեցող շահերը եւ վնաս հասցնում Եւրոպայի եւ տօթ երկրների, յատկապէս Բրիտանիայի տնտեսական հնարաւորութիւններին: Արդէն եւրոպական բոլոր համաձայնագրերը հիմք էին ընդունում վերոնշեալ պայմանագրի մօտեցումներն ու սկզբունքները: Մասնաւորապէս, նրանք բոլորը ամրագրեցին արտերկրայնութեան (exterritorial) իրաւունքը, երբ խօսքը քաղաքացիական դատաւարութեան մասին էր: Քրէական գործերի պարագայում օտարերկրացին կանգնում էր տեղական դատարանի առաջ:

1917 Դեկտեմբերի 26ին պետքարտուղար Լանսինգը նոր զեկուցագիր ստացաւ եւրոպական գաղտնի համաձայնագրերի եւ Արեւմտեան Հայաստանում ռուսական ազդեցութեան գօտու չափերի մասին: Ըստ տեղեկացման՝ բոլշեւիկների՝ Վանից, Բիթլիսից եւ Էրզրումից հրաժարուելուց յետոյ Անտանտի առաջնորդները Փարիզի հայ պատուիրակութեանը պաշտօնապէս հաւաստիացրել են նրանց երկիրը թուրքական լծից մօտ ժամանակներում ազատելու եւ Դաշնակիցների ինսամակալութեան ներքոյ ինքնավար պետութիւն հիմնադրելու մասին: Պետքարտուղարութեան ղեկավարը անմիջապէս պատասխանեց, որ ԱՄՆը միանում է Գերագոյն Ռազմական Խորհրդի աշխատանքներին: Եւ յաջորդ իսկ օրը՝ Դեկտեմբերի 27ին, նա ստացաւ գաղտնի համաձայնագրերի ամբողջական բնագրերը³⁰:

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԴԻԻԶԻԱՅԻ ԽՆԴԻՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ՀԱՅՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Նոր տոմարով Դեկտեմբերի 28ին առաւելապէս Արեւելեան Հայաստանի դրութեամբ զբաղուած Թիֆլիսի Հայոց (կենտրոնական) Ազգային Խորհուրդը նորից անդրադարձաւ Անտանտի եւ արեւմուտքում ազատագրուած տարածքների ինդրիներին: Անդրանիկը զեկուցեց ՀԱԽի անդամներին գործի էութիւնը: Նրա պատմածից հետեւում էր, որ ՀՅԴ Բիւրօսն փորձեց իր կուսակցութեանը վերագրել համազգային ատեանի որոշումը: Սակայն Անդրանիկը շեշտադրում էր ինչպէս արեւմտահայ, այնպէս էլ արեւելահայ մարմինների կարեւորութիւնը: Ըստ նրա՝ ռուսական բանակի եւ արտաքին աշխարհի հետ պետք է գործ

ունենան համազգային կազմակերպությունները, եւ յատկապէս նրանց համատեղ որոշումներին է ենթարկուելու նրա ղեկավարած զօրքը³¹:

Արամ Մանուկեանը յաւելեց, որ ինքը՝ որպէս ՀԱԽի առաջնորդներից մէկը, պատկերացնում էր արդիական կանոնաւոր բանակային միաւորումը ռուսական գլխաւոր-կոմիսարութեան ենթակայութեամբ: Յատկապէս այդ կոմիսարութեանն Արամը անուանում էր Հայաստանի կառավարութիւն, իսկ երկու Խորհուրդները՝ նրանց ընտրուած 8-հոգանոց համատեղ մարմնի, Հայ Ձինուորական Միութեան, կուսակցութիւնների եւ հասարակական կազմակերպութիւնների միջոցով, պէտք է նպաստէին ընդհանուր գործի յաջողութեանը: Անդրանիկը միանգամայն գոհացաւ նման մօտեցմամբ³²:

Անդանիկը շեշտադրեց նաեւ, թէ որքան նպաստաւոր էր Կովկասի անվտանգութեան համար Բաղդադում եւ Երուսաղէմում հաստատուած բարեկամական հսկողութիւնը: Այլ խօսքով, Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի ներկայ իրավիճակից բխող միջոցառումները շահաւէտ էին հայ, յատկապէս արեւմտեան հատուածի ժողովրդի համար: Ռուսական բանակը վաղուց սերտօրէն կապուած էր ու ձեռք էր մեկնում Դաշնակիցների միացեալ սպայակոյտին, եւ ոչ մի կարիք չկար թոյլ տալ թշնամուն մօտենալ Անդրկովկասի շէմին: Ընդգծելով Նազարբեկեանի Հայկական Զօրաբանակին ենթակայ լինելու հանգամանքը՝ Անդրանիկը պահանջեց, որ երկու Խորհուրդների միացեալ մարմինը սահմանափակուէր տնտեսական հարցերով եւ օտարների կատարած ծախսերի հսկողութեամբ, իսկ ռազմական գործողութիւնները թելադրում են միանձնեայ ղեկավարութիւն, մասնագիտական հմտութիւն ու ռազմական կրթութեամբ եւ փորձառութեամբ օժտուած սպաների ներդրում³³:

Այս բոլոր քննարկումների համապատկերում Դեկտեմբերի 29ին դեսպան Պէյջը Լանսինգին փոխանցեց եւրոպական խաղակիցների մէկ յուշագիր: Նրա գրութիւնը արեւմտահայ զօրքերի կազմաւորման համար շտապ կարգով գումար յատկացնելու եւ այդ զինուծին սպայ խորհրդականներ տրամադրելու անհրաժեշտութեան էր վերաբերում: Վաւերագրի հեղինակները պնդում էին, որ թուրքական ընդարձակումը Անդրկովկասում շատ աւելի վտանգաւոր է, քան գերմանական

փողով իրականացուած Բաղդադի երկաթուղու կառուցումը³⁴: Այնինչ, յատկապէս Բաղդադի երկաթգծի շուրջ ծաւալուած բախումը դասուել էր այս տարածաշրջանում պատերազմի գլխաւոր պատճառներին:

1918ի ճիշտ ամանորին թիֆլիսեան բանավէճը շարունակուեց, եւ ՀԱԽում ընթերցուեց Արեւմտահայ Կօնֆերանսի (Ուժեղացրած ժողովի) որոշումը, որը Երկրապահ Զօրաբաժնի մասին էր: Այդ խոշոր ստորաբաժանման մաս կարող էին կազմել եզիդները, ասորիներն եւ բոլոր բարեկամ խաղաղատենչ ժողովուրդների ներկայացուցիչները: Կօնֆերանսը յայտարարեց ընդհանուր զօրակոչ, զօրամասն պէտք է ենթարկուէր Հայկական Զօրաբանակին, իսկ քաղաքական բնոյթի հարցերը յանձնուում էին գլխաւոր-կոմիսարութեանն ու երկու Խորհուրդները ներկայացնող, 16 հոգուց բաղկացած յանձնաժողովին: Զօրաբաժնի հրամանատար առաջարկուեց Անդրանիկ Օզանեանը³⁵:

Սակայն ՀԱԽի անդամներն ունէին երկու առարկութիւն: Մասնոն Յարութիւնեանը վիճում էր Վահան Փափագեանի հետ, թէ Արեւմտահայ Խորհուրդը չպէտք է ընդհանուր գործին մասնակցի որպէս հաւասարազօր կողմ, իսկ Արամայիս Երզնկեանը խօսք բացեց Անդրկովկասեան Կոմիսարիատին ենթարկուելու եւ 1914ի սահմանին ետ քաշուելու մասին, որպէսզի թուրքերն ու տեղի թաթարները չգրգռուէին:

Միւս կողմից, մերժելով Յակոբ Զաւրեանի (Զաւրիււի) տեսակէտը՝ Ստեփան Մամիկոնեանն ու Ռուբէն Տէր-Մինասեանը արեւմտահայ համահաւաք զօրաբաժնի ու նրա հրամանատարի դէմ ելոյթներ ունեցան: Նրանք ճգնում էին այս ծրագրի ղեկավարներին զրկել ինքնուրոյնութիւնից եւ Անտանտից շեղել դէպի Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը: Շեշտադրում էին սեփական խորհրդի կարելորութիւնն ու կուսակցական գործօնը: Թէեւ, հաշուի առնելով Վրաստանի եւ Ադրբեջանի քաղաքական առաջնութիւնները, երկրամասի միասնութեան քարոզն ու նրա հետ յոյսեր կապելը նշանակում էին գերմանա-թուրքական միութեանը հնազանդուելու համաձայնողական վարքագիծ:

Իր հերթին, Անդրանիկը յիշեցրեց, ինչպէս ընդամենը 3 օր առաջ Տէր-Մինասեանը չէր առարկում դիւիզիայի հարցում, ու հենց նրան առաջարկեց դառնալ այդ զինուժի պետը: Զօրավար-կոմիսարի օգնական Զաւրեանը արդէն իսկ ստորագրեց ՀԱԽի

անդամներին կարդացած ու նրանց հաւանութեանն արժանացած հրամանը: Իհարկէ, օգնականն դա ինքնագլուխ չարեց, քանի որ ռուսական հրամանատարութիւնը Անդրանիկին առաջարկեց գնդապետեր, զէնք ու հագուստ տալ:

Մակայն ՀԱԽ կազմակերպչական աշխատանքը աչքի չէր ընկնում նուաճումներով. զինժառայութեան համար բազմաթիւ պիտանի մարդկանցով հանդերձ, Հայկական զօրաբանակում կար ընդամենը 9,000 մարտիկ: Այնինչ Էրզրումում, օրինակ, մնաց 600 անտէր արդիական թնդանօթ, իսկ հակառակորդն հայերի չափ ուժասպառ էր ու տկար: Ջօրավարի սրտից արիւն էր գնում³⁶:

Մինչդեռ Արեւելահայ Խորհուրդը չէր հաստատում արեւմտահայ պաշտօնակիցների միաձայն որոշումը եւ մտադիր էր կազմել զանազան վայրերում երկրապահ անջատ գնդեր միայն: Վերջնական վճիռը յետաձգուեց մինչեւ 1918 Յունուարի 2ը (1917 Դեկտեմբերի 20): Այդ իսկ օրը Խաչատուր Կարճիկեանը մեկուսացրեց ՀԱԽը գլխաւոր-կոմիսարութիւնից³⁷: Ի տարբերութիւն նրան՝ Անդրանիկը յստակօրէն բաժանեց կազմակերպչական գործառոյթներն ու պնդեց, որ ռազմական դիրքերում գտնուելիս նրա ստորաբաժանումն ենթարկուելու է Նազարբեկեանին, ուրեմն նաեւ՝ նրան հակադարձող թիֆլիսեան ՀԱԽի անդամներին:

Մամիկոնեանը նշեց ԱՄՆի, Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի հիւպատոսների շահագրգռուածութիւնը եւ Արեւմտահայ Ազգային Խորհրդի ձգտումը համագործակցել այս տերութիւնների դիւանագետների հետ³⁸: Ըստ նրա՝ ռուս-գերմանական անջատ հաշտութիւնից յետոյ քիչ հաւանական էր Արեւմտեան Հայաստանում հսկողութիւն պահպանել, քանի որ հակառակորդը իսկոյն կը յարձակուէր: Միքանի ելոյթից յետոյ Անդրանիկն արձագանգեց իրեն հակասողներին՝ պաշտպանութեան խնդրում անգործունէայ լինելու մեղադրանքով եւ տեղեկացրեց, որ վաղն իսկ գնալու է Էրզրում եւ հրաժարուի է իրեն տրուած պաշտօնից:

Շարունակելով նոյն քննարկումը՝ Կարճիկեանը յոյս յայտնեց, թէ իրական դրութիւնն ու շրջաններում հաստատուած հսկողութիւնը անպայման ազդելու էին ապագայ պայմանագրերի բովանդակութեան վրայ: Նա խօսեց ՀԱԽի զինուժի թոյլ լինելու մասին եւ առաջարկեց չխոչընդոտել արեւմտահայերի ջանքերին: Պարզապէս անհնարին է բանակցել, երբ թշնամուն չես դիմադրում

եւ թուրք զաթիչներին եւ յանձնում ազատագրուած տարածքները³⁹: Զարեանը նոյնպէս քննադատեց ՀԱԽին ու մերժեց իբր սխալ արտաքին քաղաքականութիւն վարելու նրան ներկայացուած մեղադրանքը: Նա յիշեցրեց՝ ոչ թէ հայերը, այլ Կովկասեան Բանակի հրամանատարութիւնն էր նախաձեռնել թիֆլիսեան բանակցութիւնները ամերիկացիների եւ ֆրանսիացիների հետ, ինչպէս նաեւ բրիտանացիների հետ հանդիպումները Պարսկաստանում: Մասնաւորապէս, կոմիսարութիւնը եւ նրա պետը, զօրավար-լէյտենանտ Աւերեանովը ստացել էին Դաշնակիցների համաձայնութիւնը 20 միլիոն ռուբլի վարկ տալ՝ Հայաստանը պաշտպանելու նպատակով: Ընդ որում, նրան հետեւեց եւ փող հայցեց նաեւ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը⁴⁰:

Լրացուցիչ վեճերից յետոյ որոշուեց կազմակերպել Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասը: Երկու Խորհուրդներն ստեղծեցին եռանդամ մի մարմին, որ գործելու էր գլխաւոր-կոմիսարութեան կից: Զօրամասն յանձնուում էր Հայկական Զօրաբանակին: Այդ երկրապահ զինուժի հրամանատարին ընտրելու համար ստեղծուել էր հաւասարութեան հիմունքով ձեւաւորուած 12-հոգանոց կոմիտէ: Ի վերջոյ, երկու թեկնածուներից՝ Մ. Միլիկեանից եւ Անդրանիկից, Անդրանիկը հաւաքեց 9 ձայն⁴¹:

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՄԱՆ ՅՏՏԱԿԵՑՈՒՄՆ ՈՒ ՄԵԿՈՒՍԱՑՈՒՄԸ 1918Ի ՄԿԶԲԻՆ

Անդրանիկ Օզանեանին ընտրութիւնների յաջորդ իսկ օրը, ընդհանուր պատկերացում կազմելով Մերձաւոր Արեւելքում ԱՄՆի հեռանկարի մասին, Լանսինգը 1918 Յունուարի 3ին պատասխանեց պարսկական դեսպանորդին, որ Թեհրանի ներկայացրած հայցը՝ դուրս հանել իր երկրից բոլոր մարտնչող բանակները, ուշագրաւ է եւ արժանի ջերմ կարեկցանքի: Այնուամենայնիւ, այդ դիմումը լրացուցիչ հետազօտման կարիք ունի⁴²: Որպէս հետեւանք՝ 1918 Յունուարի 21ին Ուաշինգտոնում ստացան Պարսկաստանի կառավարութեան պաշտօնական բողոքը՝ ինչպէս ամերիկացիների եւ Անտանտի համատեղ ճիգերով հայկական եւ ասորի զօրամիաւորումների հանդերձման, այնպէս էլ Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի սպաների

ղեկավարությամբ Ուրմիայի շրջանում նրանց վարժեցնելու վերաբերեալ⁴³: Մ. Նահանգների պաշտօնեաները խորհրդակցություն սկսեցին Բրիտանիայի իրենց ընկերակիցների հետ, քանի որ չէին ցանկանում խափանել Թեհրանի հետ հնարաւոր մերձեցումը կամ նպաստել Իրանում գերմանա-թուրքական ազդեցութեան աճին: Հետեւաբար Ուաշինգտոնը եռանդագին հերքում էր Ուրմիայի շրջանում զինուժի վարժեցման գործում դրամական որեւէ յատկացումով իր մասնակցութիւնը⁴⁴:

1918 Յունուարի 24ին Լոնդոնի ԱՄՆ դեսպանին առաջարկեցին ամերիկացի սպաներ ուղարկել պարսկական բանակ, ինչպէս եւ ամէն հնարաւոր ձեւերով մասնակցել եւրոպական ծրագրերին⁴⁵: Այնուհետեւ, Փետրուարի 1ին Թաւրիզում ԱՄՆի հիւպատոսից մի ուշագրաւ զեկուցագիր հասաւ Պետքարտուղարութիւն: Նրանում նշում էր, որ Թաւրիզում եւ Ուրմիայում ծաւալուած ռազմական շինարարութիւնը նախաձեռնել էին նոյն վայրում հաստատուած Անտանտի հիւպատոսները: Նրանք պաշտօնապէս ֆինանսաւորում եւ աջակցում էին հայերին, ասորիներին եւ այլ կամաւորականներին զինուորական ստարոբաժանումներում հաւաքագրումը, զինումն ու վարժեցումը՝ անգլիացի սպաների հրամանատարութեան ներքոյ: Նոր զինուժը պաշտպանում էր տեղական բնակչութեանը եւ տեղեկանալով Թիֆլիսից բխող ազդակների մասին՝ ձգտում էր նեցուկ լինել կովկասեան մտայղացումներին: Մակայն Թաւրիզի զօրավար-նահանգապետը կտրականապէս դէմ էր զինուորներին վարժեցնելուն, իսկ հիւպատոսներին սպառնում էին սպանութեամբ⁴⁶:

Մեր տրամադրութեան տակ առկայ աղբիւրագիտական տուեալները հնարաւորութիւն չեն տալիս միանշանակ պնդելու, թէ ներկայացուած բողոքները արտայայտում էին բացառապէս Թեհրանի կենտրոնական կառավարութեան վերաբերմունքը կամ արդիւնք էին թուրք-գերմանական ազդեցութեան: Այդուհանդերձ, դրանք անկասկած թուլացնում էին Անտանտի արեւելեան դիրքերը: Ուստի, Լոնդոնից առաջարկուեց սատարել պարսկական անկախութեանը եւ նրա օգտին եռակողմ յայտարարութիւն անել: Փետրուարի 14ին Ուաշինգտոնը պատասխանեց, թէ «Պարսկաստանի հարցում Մեծ Բրիտանիայի եւ Մ. Նահանգների զբաղեցրած դիրքերը միմեանցից շատ են տարբերում»⁴⁷, հետեւաբար, «տուեալ պահին, [նրանց համատեղ

յայտարարութիւնը] չի կարող ամենախելացի արարք համարուել»⁴⁸: ԱՄՆը գերադասեց չպարզաբանել սեփական մտադրութիւնները, չմիանալ իր խաղակիցներին ու որեւէ պարտականութիւն չստանձնել, պահպանելով քաղաքական գործունէութեան լիակատար ազատութիւնը:

Փետրուար 15ին Պետքարտուղարութիւնում Թիֆլիսից զեկուցագիր ստացան, թէ՛ Կովկասեան Ռազմաճակատի գլխաւոր հրամանատար Եւզենի Վ. Լեբեդինսկին եւ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը բողոք են ներկայացրել թուրք-պարսկական սահմանը Դաշնակից զինուժի եւ մասնաւոր անձանց առջեւ փակելու համար⁴⁹: Նրանք առաջարկեցին հիւպատոս Սմիթին միանալ իրենց դիմումին, քանի որ սահմանի փակումն արգելում էր Արեւմտեան Հայաստանում գործող ստորաբաժանումների ուժեղացումը եւ անհնարին էր դարձնում այդ գծի պաշտպանութիւնը ռուսական կամ հայ-ասորական ջոկատներով: Այս ստորաբաժանումների չեզոքացումն եւ արեւմտահայ նահանգներից կտրելու հանգամանքը թուլացնում էր նաեւ բրիտանացիների դիրքերը Բաղդադում: Ի պատասխան՝ Սմիթը նրանց խորհուրդ տուեց խոստանալ պարսիկ կառավարութեանը՝ կարգաւորել ռուսական կողմի հետ ունեցած ֆինանսական եւ մաքսային հարցերը: Նա յիշեցրեց որ 1918 Փետրուարի 10ին (Յունուարի 28ին) Բրեստում արտասանուած «ոչ պատերազմ, ոչ խաղաղութիւն» չարաբաստիկ յայտարարութիւնը եւ միեւնոյն ժամանակ բոլշեւիկների հրամանը՝ բանակը ցրելու եւ պատերազմը դադարեցնելու մասին՝ խիստ բացասական ազդեցութիւն են գործելու Կովկասեան Ռազմաճակատի ընդհանուր իրադրութեան վրայ⁵⁰:

Նոր տումարով Փետրուարի 18ին, Թեհրանում ԱՄՆ դեսպանորդը Լեբեդինսկուց ստացաւ նոյնաբնոյթ միջնորդագիր: Պետական պաշտօնեաների հետ աշխատանքային գրոյցում պարզուեց, որ սահմանը փակուել է բոլոր զինձառայողների, ինչպէս նաեւ Կովկասում հաւաքագրուած հայերի առջեւ: Իր հերթին, դեսպանորդը պահանջեց կառավարական միջոցառումներ կատարել՝ հնարաւորինս ապահովելու երկրում բնակութիւն հաստատած ամերիկացիների եւ այլ քրիստոնէաների կեանքի եւ սեփականութեան անվտանգութիւնը⁵¹: Պետքարտուղարութիւնը մտահոգուած էր տեղում

գերմանաթուրքական ազդեցությամբ եւ փորձում էր հասկանալ, թէ կարելի՞ էր արդեօք հաւատալ պարսիկների խոստումներին ու դիմումներին:

1918 Մարտի 14ին, Ուաշինգտոնը տեղեկացաւ բրիտանացիների՝ Թեհրանում ներկայացրած հայտի բովանդակութեան մասին, որով պարզուրում էր թէ Լոնդոնում վճռական էին պաշտպանելու Անտանտի տերութիւնների հաւաքական շահերը: Բրիտանական այս ուղերձը պարսկական դահլիճին նշում էր, որ Բրիտանիան նոր զօրքեր է տեղադրելու երկրի հիւսիս-արեւմտեան, այսինքն՝ Հայաստանին սահմանակից մասում: Դրա փոխարէն Լոնդոնը ապահովում էր պատերազմից յետոյ գումարուելիք համագումարում Պարսկաստանի լիիրաւ տեղը, պայմանով, որ դրան հաւասարապէս հրաւիրելու էին այլ մարտերին չմասնակցած պետութիւնների եւս: Բրիտանացիները վճռական էին պահել իրենց ենթակայ հարաւպարսկական հրաձիգներին պատերազմից յետոյ եւս, սակայն այդ զինուորների՝ յետագայ խաղաղ պայմաններում օտար սպաներին ստորադասութիւնը, պէտք էր կարգաւորել առանձին մի համաձայնագրով⁵²:

Մարտի 21ին, լուսաբանութեան համար, Պետքարտուղարութիւնը մի շարք հարցեր յղեց Թեհրանում գործող իր դեսպանորդին, թէ.-

ա) հնարաւո՞ր էր արդեօք բրիտանական զօրքերի մուտքը Կովկաս:

բ) արդեօ՞ք նրանք պատրաստ էին պաշտպանելու հայերի եւ քրիստոնէայ ասորիների կեանքը:

գ) ո՞րն է այդ բանակի նպատակը Ադրբեջանում եւ ամբողջ Կովկասում:

դ) արդեօ՞ք բրիտանական զինուորների ժամանումը թելադրուած է անհրաժեշտութեամբ, եւ ի՞նչ են անելու այդ ուժերը, եթէ պարսկական կողմը միանայ գերմանա-թուրքական դաշինքին:

ե) ի՞նչ դիրքորոշում ունեն Ռեշտում գտնուող բոլշեւիկները. արդեօ՞ք նրանք դիմադրելու են բրիտանացիներին. հայերին ինչպէ՞ս են վերաբերում⁵³:

Հեռագիրը ուղարկելու յաջորդ իսկ օրը, Լանսինգը Կոնգրէսի՝ իրադրութեանը վերաբերող հարցումին ի պատասխան

յայտարարեց, թե չի կարող Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի դեսպաններին սեփական կարծիք յայտնել 1915-1916ի գաղտնի համաձայնագրերի վերաբերեալ: Նա գերադասում էր նաեւ այդ փաստաթղթերի մասին հարցեր չտալ եւրոպացի նշեալ դիւանագէտներին:

Այնինչ նրա ելոյթի պահին Անտանտի ներկայացուցիչ-սպանները Ուրմիայի նահանգում զինել, վարժեցրել ու իրենց հրամանատարութեան տակ էին պահում 5-7,000 հայ եւ ասորի ռազմիկների: Բաղդադից եկած քրիտանական ստորաբաժանումները տեղաւորուեցին Քերմանշահում, Համադանում եւ անընդհատ համալրում էին: Նրանց հրամանատարները բացատրում էին ամերիկացիներին, որ չեն պատրաստում գրաւել Կովկասի նախաբեր հորերը, սակայն լուրջ մտահոգուած էին Պարսկաստանում հայերի անվտանգութեան հարցով: Թաւրիզի ԱՄՆ հիւպատոսը չէր հաւատում Պարսկաստանի՝ Ուաշինգտընի նկատմամբ տաժած քաղաքական թշնամանքին, բայց միաժամանակ կարծում էր, որ տեղի հայ բնակչութիւնը լուրջ վտանգի մէջ էր⁵⁴:

Մինչեւ Ապրիլի սկիզբ Մ. Նահանգները վերջնականապէս չէր հրաժարում արեւմտահայ զօրամասի հանդերձաւորումից, սակայն 1918 Ապրիլի 3ին Լանսինգը յիշեցրեց գործընկերներին, թե՛ իր երկիրը Թուրքիային պատերազմ չի յայտարարել եւ, հետեւաբար, իր կառավարութիւնը չի կարող բանակաշինութեան նպատակով դրամական միջոցներ յատկացնել⁵⁵: Եւ եթէ նախկինում ամերիկեան դանդաղկոտութիւնը կարելի էր որակել որպէս Բրիտանիային ձեռնտու ու նրա հետ համաձայնեցուած ձգձգումներ միայն, ապա պարսկական կառավարութեան վարքագիծը՝ տարածաշրջանում առաջացրեց շահերի բախում ԱՄՆի եւ Դաշնակիցների միջեւ: Ուաշինգտընը դրամ չյատկացրեց հայերի զինման աշխատանքի համար: ԱՄՆի բարձր իշխանութիւնը գերադասեց չթշնամանալ Թուրքիայի հետ, չդժուարացնել նրա արշաւանքը դէպի Բաքու եւ սահմանափակուել Եւրոպայում ծաւալուած իր բանակի գործողութիւններով եւ մարդասիրական օգնութեամբ՝ ի նպաստ Մերձաւոր Արեւելքում եւ Անդրկովկասում, յատկապէս սեփական ոստանում իրենց իսկ կեանքի համար մարտնչող հայերի:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

1917-1918ի իրադարձությունները վկայում են, որ-

ա) ԱՄՆի ռազմավարությունը տարբերում էր Անտանտի Տերությունների ընթացքից ու նպատակներից: Ու թէև քարոզիչներն ու հիւպատոսները հիմք էին ընդունում իրենց երկրի նախագահի՝ Արեւմտեան Հայաստանին վերաբերող պաշտօնական յայտարարությունները, ԱՄՆի քաղաքական վերնախաւը գերադասում էր հակասութեան մեջ չմտնել եւրոպացի դաշնակիցների եւ Ռուսաստանի հետ:

բ) Հայ ժողովրդի համար ինքնապաշտպանությունը պարտադիր գրաւական էր՝ խաղաղ գոյակցութիւն ապահովելու խնդրում: Զիջողական պահուածքը ընդունելի էր միջազգային համաձայնագրեր կնքելուց յետոյ միայն, եւ միանգամայն անօգուտ էր որպէս դիւանագիտական միջոց: Հայութեան՝ ծայր աստիճանի բարդ ու ծանր իրավիճակը, հասարակութեանը թելադրում էր գործել ինքնուրոյն, որպէս առաւելագոյնս կազմակերպուած ու քաղաքական առումով լիիրաւ հասարակութիւն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ H. A. Gibbons, *Armenia in the World War*, NY, American Committee opposed to the Lausanne Treaty, 1926, էջ 13:

² Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1917, Suppl. 2 The World War, in 2 vols., vol. I. Wash., GPO, 1932, էջ 16-17, 120 (Paper Relating):

³ United States National Archives, Washington D.C., Record Group 59 General Records of the Department of State, class 763.72119/document 549 (այսուհետեւ՝ US NA):

⁴ Papers Relating, 1917, Suppl. 2 The World War, vol. I, էջ 73:

⁵ Այժմ՝ Թբիլիսի:

⁶ Ա. Մարմարեան, *Զօր. Անդրանիկ Եւ Իր Պատերազմները*, Կ.Պոլիս, Կիւթենպերկ, 1920, էջ 263-264. նաեւ՝ Ա. Ս. Նազարեան, *Հայկական Զօրամասերի Կազմաւորումը Կովկասեան Ճակատում (1914-1918 Թուականներ)*, Երեւան, Զանգակ-97, 1999, էջ 116-117. նաեւ՝ Հ. Այվազեան, «Զօրավար Անդրանիկ Եւ Յովհաննէս Թումանեան», Երեւան, Հայկական Հանրագիտարանի Հրատ., 2004, էջ 76. նաեւ՝ Գ. Կարինեան, *Ազգային Հերոս Զօր. Անդրանիկ Եւ Իր Պատերազմները*, Փարիզ, Յ. Թիրապեան, 1953, էջ 171-3:

⁷ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), Երեւան, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 51:

⁸ Papers Relating, 1917, Suppl. 2 The World War, vol. I, էջ 73:

⁹ Մարմարեան, էջ 285-288:

¹⁰ Ա. Միհրանեան, *Ի նչպէս Պէտք Է Գրաւել Թրքահայաստանը (Զօր. Անդրանիկի Կարծիքը)*, Կ. Պոլիս, Տպ. Մ. Տէր Սահակեան, 1921, էջ 7:

-
- ¹¹ A. O. Arutyunian, *Kavkazskii Front V 1914-1918gg.* (Կովկասեան ռազմաճակատը 1914-18ին), Երևան, Հայաստան Հրատ., 1971, էջ 271-274:
- ¹² Papers Relating, 1917, Suppl. 2 The World War, vol. I, էջ 791:
- ¹³ US NA, RG 59, 701.67m51/2/Encl: Մեթոդոլոգիական առումով այդ խոստումը բաւական խոցելի էր. շատ անելի յարմար է սեփական երկիրը դիտարկել որպէս կապող օղակ ու համաշխարհային առեստրի եւ այլ տեսակի համագործակցութեան տարածք:
- ¹⁴ US NA, RG 59, 763.72/6168:
- ¹⁵ *Զօրավար Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը 1914-1917, Օրագրուած Զօրավարին Թիկնապահ Զինուորէն, Պոսթոն, Տպ. Պայքար, 1924, էջ 62-63. նաեւ՝ Կարինեան, էջ 173-74. նաեւ՝ Նազարեան, էջ 176:*
- ¹⁶ US NA, RG 59, 763.72119/750:
- ¹⁷ Papers Relating, 1917, Suppl. 2 The World War, vol. I, էջ 270:
- ¹⁸ Նոյն, էջ 795-796:
- ¹⁹ Նոյն:
- ²⁰ Նոյն, էջ 295:
- ²¹ Նոյն, էջ 304:
- ²² US NA, RG 59, 761.00/11a:
- ²³ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 20 շրջ.:
- ²⁴ Նոյն, թ. 20-21:
- ²⁵ Նոյն, թ. 35 շրջ.-36:
- ²⁶ Նոյն, թ. 51-51 շրջ.:
- ²⁷ Նոյն, թ. 52 շրջ.:
- ²⁸ Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, in 2 vols., vol. I. Wash., GPO, 1933, էջ 895-897:
- ²⁹ Նոյն, էջ 908-910, 912:
- ³⁰ US NA, RG 59, 763.72119/1708; Papers Relating, 1917, Suppl. 2 The World War, vol. I, էջ 493-497, 499, 502:
- ³¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 78 շրջ., 79 շրջ.:
- ³² Նոյն, թ. 80-80 շրջ.:
- ³³ Նոյն, թ. 82-82 շրջ.:
- ³⁴ Գալուստ Ա. Գալոյեան, *Հայաստանը եւ Մեծ Տէրութիւնները 1917-1923թթ.*, Երևան, Գիտութիւն Հրատ., 1999, էջ 20:
- ³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 91:
- ³⁶ Նոյն, թ. 93 շրջ.-95:
- ³⁷ Նոյն, թ. 99:
- ³⁸ Նոյն, թ. 100 շրջ.:
- ³⁹ Նոյն, թ. 102:
- ⁴⁰ Նոյն, թ. 102 շրջ.:
- ⁴¹ Նոյն, թ. 103 շրջ.:
- ⁴² US NA, RG 59, 763.72119/2618:
- ⁴³ Նոյն, 763.72111/6862:
- ⁴⁴ Նոյն:
- ⁴⁵ Նոյն, 763.72/8632:

-
- ⁴⁶ Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, vol. I, p. 899. Նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 3-3 շրջ., 6:
- ⁴⁷ US NA, RG 59, 763.72/8741:
- ⁴⁸ Նոյն. նաեւ՝ Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, vol. I. էջ 81, 125:
- ⁴⁹ Կովկասում պարսկական գլխաւոր հիւպատոսի ՀԱԽին ուղարկուած նամակը՝ սահմաններ փակելու մասին՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 2, նաեւ՝ թ. 4-4 շրջ.:
- ⁵⁰ US NA, RG 59, 763.72/8867:
- ⁵¹ Նոյն, 763.72/8900:
- ⁵² Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, vol. I, էջ 904:
- ⁵³ US NA, RG 59, 763.72111/6905:
- ⁵⁴ Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, vol. I, p. 904-905:
- ⁵⁵ *Armeniya V Dokumentakh Gosudarstvennogo Departamenta S.S.H.A. 1917-1920gg* (Հայաստանը ԱՄՆ Պետական դեպարտամենտի 1917-1920թթ. Փաստաթղթերում), կազմ. Է. անգլերէնից թարգմ. Գ. Գ. Մախմուրեան, Երեւան, ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի Հրատ., 2012, էջ 24, 22:

THE POLICIES OF THE US AND THE ALLIED POWERS REGARDING THE
DEFENSE OF WESTERN ARMENIA (1917-1918)
(SUMMARY)

GAYANE MAKHMOURIAN
ggmakhm@gmail.com

The ruined Western Armenia, which was transformed into a battleground between revolution-swept Russia and the Franco-British alliance on the one side and the Turko-German forces on the other, needed massive defense. The Armenians and their still unshaped national state with two councils representing the Western and Eastern Armenians, namely the National Council and the Western Armenian National Council, took difficult steps in establishing the national army and the Western Armenian regiment.

Consolidating its foothold in the region, the USA refrained from subjecting its steps and objectives to British interests. The US opted for attracting Persia's sympathy and made an effort to avoid deterioration of its relations with Turkey, which were officially antagonistic but in reality good neighborly relations. Concurrently Washington did not dare to fully replace Russia, as it expected the latter would restore itself, which would likely necessitate collaboration with Great Britain.

Armenian authorities hoped that Ottoman Turkey would respect the Brest Litovsk Agreement signed with Russia and would not move further into Armenian territories in the east. In fact this vain hope reduced the defensive vigor of the Armenians, who eventually lost the war.

The author argues that in similar critical war conditions it is essential to organize the army and state in a self-reliant fashion, as self-defense and promoting self-interest is the *sine qua non* for establishing peace and implementing treaties with neighbours.